

БІБЛІОТЕКА
У СИСТЕМІ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ

М. С. СЛОБОДЯНИК
МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ

Бібліотека – унікальний соціальний інститут, що забезпечує кумуляцію і загальнодоступність документів, які зберігають знання, набуті в процесі розвитку людства, сприяють піднесенню інтелектуального і морального потенціалу суспільства. Відмінною особливістю наукової бібліотеки є її діалектичний взаємозв'язок з наукою, а головною типологічною ознакою – безпосередня включеність до системи наукових комунікацій. На розвиток бібліотеки впливають як внутрішньонаукові, так і екстранаукові фактори. До внутрішніх передовсім належить різностороння інтеграція наукового знання, зумовлена розвитком міждисциплінарних досліджень, детальною диференціацією, математизацією та інформатизацією науки, зміною самого стилю наукового мислення в епоху НТР.

Серед екстранаукових факторів, що перебувають поза межами суто наукової сфери, в найбільш загальному вигляді можна виділити кардинальні зміни в соціально-економічній сфері. Вони викликають радикальні реорганізації в царині соціальних комунікацій, управління, прогнозування, взаємозв'язку науки та виробництва, підготовки та перепідготовки кадрів.

Поєднання внутрішньонаукових та екстранаукових факторів приводить до ускладнення структури та змісту інформаційних потреб науковців, що безпосередньо впливає на розвиток бібліотеки. Адже для наукової бібліотеки, як і для кожної системи, що розвивається, характерні різнопланові багатоаспектні протиріччя, зумовлені тенденціями розвитку науки як системи вищого рівня. Суттєвішим є протиріччя між стрімким зростанням наукового знання, зафіксованим у документальній формі, і вкрай обмеженими можливостями фахівців для його пошуку та освоєння. Безперечно, цей процес “конфронтації” документованих знань та їх потенціальних споживачів повинен визначати тенденції розвитку бібліотеки як суспільного інституту, що в перспективі

має забезпечити їх діалектичний синтез.

З цим органічно пов'язане протиріччя між монодисциплінарністю досліджень, характерних для науки в минулому, і швидко зростаючою в наш час тенденцією до їх полідисциплінарності. Ширший підхід до проблеми дозволяє визначити протиріччя між диференціацією та інтеграцією науки як загальними тенденціями її розвитку. Для зняття цього протиріччя виробляється певний оптимум синтезу властивостей диференційованості та інтегрованості, який реалізується при формуванні фондів, організації довідково-бібліографічного апарату, підготовці покажчиків, у визначенні структури, функцій та наповнення баз даних і знань.

Суттєвим є протиріччя між необхідністю відображення загальнонаукових та спеціальних документованих знань, які своєрідно об'єднуються у фонді та довідково-бібліографічному апараті бібліотеки. Вирішення цього протиріччя можливе лише за умов розвитку принципово нової когнітивної функції бібліотеки.

Кожне з цих протиріччя по-своєму важливе, дає змогу розглядати бібліотеку в певному ракурсі, розуміти суттєві аспекти її функціонування. Звичайно, цей перелік не є повним. Вичерпати його практично неможливо, що пояснюється невичерпністю властивостей і стосунків, що виникають у науковій бібліотеці.

Але серед різноманіття протиріччя, що характеризують бібліотеку, на кожному етапі її історії слід виділяти основне, яке передовсім є джерелом її подальшого розвитку. Таким на сьогодні є протиріччя між традиційною науковою бібліотекою, величезний інформаційний потенціал якої поєднується з обмеженими комунікаційними можливостями, та динамічним розвитком системи наукових комунікацій, що базуються на принципово нових інформаційно-технологічних підвалинах.

Розв'язання цього протиріччя можливе тільки на сучасних методологічних засадах. Необхідно забезпечити три рівні пізнання бібліотеки: загальний, загальнонауковий та спеціальний. В бібліотекознавстві

нагромаджено певний досвід у розробці цих проблем. Зокрема В.С.Крейдено проаналізував дослідницькі методи та можливості їх використання в бібліотекознавстві [1]. Це – певний внесок у розвиток спеціального рівня методології. Вивченню загального рівня присвячене дослідження О.Й.Воверене [2]. Проте, я не поділяю її думки, що теорію інформатики слід розглядати як методологічну основу бібліотекознавства. Адже з 80-х років інформатика як наукова дисципліна набула широкого трактування. До її сфери включили елементи теорії інформації, програмування, штучного інтелекту, інформаційно-логічні системи тощо. Тлумачення в такий розширений спосіб привело до втрати єдності наукової проблематики і суттєвого зниження методологічного рівня власних досліджень [3].

На мою думку, методологічні основи вивчення наукової бібліотеки можуть бути розроблені на ґрунті сучасних підходів до пізнання, сформованих на базі загальнонаукових категорій. Під загальнонауковими категоріями у філософії все частіше визначають групу швидкопоширюваних у різних галузях знань фундаментальних понять дуже високого ступеня узагальнення. Йдеться про “систему”, “структуру”, “функцію”, “інформацію”, “модель” тощо [4].

Основна евристична функція цих категорій пізнання проявляється саме у формуванні на їх підставі специфічних гносеологічних засобів і відповідних використовуваних в окремих бібліотекознавчих дослідженнях загальнонаукових підходів – системного, структурного, функціонального, інформаційного [5 – 10].

Розглянемо можливості системного, структурного, функціонального підходів для розробки методології дослідження наукової бібліотеки.

Спочатку – про системний підхід. Відповідно до його центральної ідеї наукова бібліотека має досліджуватись як система, виходячи з сутнісних рис, що включені саме до цього поняття. Серед завдань, вирішуваних за допомогою цього підходу, на одному з перших місць – визначення типу системи. За своїми типологічними ознаками бібліотека, безумовно, належить до великих систем [5, 11, 12]. Адже вона характеризується великим числом елементів та підсистем, відповідно великим числом завдань і функцій та складністю поведінки внаслідок взаємодії великої кількості її елементів.

Бібліотека має ознаки й інших типів систем – багаторівневості, самоорганізацію,

багатоцілівості, поліфункціональності, самооптимізацію.

Відповідно до системного підходу слід не тільки визначити в спосіб декомпозиції її системоутворюючі елементи, але й виділити ієрархічні рівні та підсистеми і встановити характер системоутворюючих зв'язків між ними. Найхарактернішою системною рисою наукової бібліотеки є те, що по відношенню до зовнішнього середовища бібліотека виступає як цілісний об'єкт, об'єднаний внутрішньою метою. Попри характер та інтенсивність розвитку інших компонентів системи наукових комунікацій, вона прагнучиме до свого принципового збереження та оптимального функціонування саме як органічно цілісного об'єкта. Природно, що оптимальність бібліотеки в цілому не збігається з оптимальністю окремих її підсистем та елементів, більше того, між ними можуть виникнути прямі протиріччя. Можлива несумісність логічно впливає з положення, що властивості системи не зводяться до суми властивостей її компонентів, які лише в “знятому” вигляді включаються до неї. Отже, локальні цілі і завдання всіх підсистем і елементів бібліотеки повинні підпорядковуватися меті і загальним інтересам системи в цілому. Завдяки такій інтегративності бібліотеку по відношенню до своїх компонентів можна розглядати якісно новим утворенням, що набуло принципово нових властивостей, відсутніх в окремих її частинах. Але така своєрідна система може виникнути тільки внаслідок взаємодії її відносно самостійних компонентів. Ця самостійність залежить від якісної та сутнісної природи самої бібліотеки і від конкретного аспекта її вивчення. Отже, системний підхід до бібліотеки базується на діалектиці цілого і часткового, проте не зводиться до загальнодіалектичних положень, а дає змогу їх конкретизувати і розвивати, враховуючи специфіку функціонування досліджуваного об'єкта в системі наукових комунікацій.

Необхідно зазначити, що для наукової бібліотеки характерні системні властивості, що спричиняють багато помилок і невдач у разі спроби кардинальної зміни її стану. Ці властивості були раніше визначені автором під час проведення аналізу діяльності з розробки та впровадження іноваційних бібліотечних технологій [9].

У науковій бібліотечі як системі вищого порядку вони проявляються повніше. Розглянемо найважливіші з них детальніше.

Зміливість. Стан бібліотеки – узагальнений результат

її минулого і основа для майбутньої поведінки. Різні її компоненти (ресурси, технологічні процеси та операції, кінцеві результати діяльності у вигляді продукції та послуг) включаються або виключаються з системи в процесі як еволюційного, так і революційного розвитку. Під еволюційним розвитком розуміється уточнення профілю комплектування, раціоналізація організації фондів та довідково-бібліографічного апарату, впровадження прогресивних методів організації праці та локальних автоматизованих систем тощо. Революційні перетворення є результатом зміни пріоритетів у структурі інформаційних потреб читачів, розробки нової стратегії формування бібліотечних фондів, поповнення бібліотеки документами на нетрадиційних носіях інформації, технічне переоснащення бібліотеки та інтенсивне впровадження інформаційних технологій.

Наявність зовнішнього середовища. Наукова бібліотека є підсистемою систем вищого порядку – галузевої та загально-державної бібліотечної мережі і системи наукових комунікацій. Її можна розглядати і як компонент глобальних систем культури та соціальних комунікацій. Всі ці об'єкти мають певні завдання функціонування та системні властивості, здатні суттєво впливати на стан бібліотеки і визначення шляхів для кардинального поліпшення її діяльності.

Протиінтуїтивна поведінка. Побіжне ознайомлення з бібліотекою може привести до висновку про необхідність того чи іншого коригуючого впливу, який фактично може виявитись не вельми ефективним і навіть погіршити загальну ситуацію. В результаті прийняття начебто очевидних рішень фактично може привести не до розв'язання проблеми, а до її загострення.

Тенденція до погіршення характеристик. Елементи системи з часом значно знижують ефективність своєї діяльності. Це зумовлено, приміром, ‘старінням’ фондів, переповненням каталожних рубрик, відставанням матеріально-технічної бази від реальних потреб тощо. Враховуючи це, бібліотекарі й читачі не вимагають від системи більшого, ніж вона, на їх думку, може дати. Бібліотека як система, в свою чергу, повільно реагує на неминуче збільшення кількості ‘збоїв’, наявність недоцільних, з позиції основної мети її функціонування, підсистем та компонентів, збільшення марно витраченого співробітниками і читачами часу, зниження якості кінцевої продукції та послуг. Ці тенденції зумовлюють зниження ефективності функціонування бібліотеки і в силу її протиінтуїтивної

поведінки можуть привести до згубних наслідків.

Взаємозалежність. Усі події в системі є наслідками попередніх і активно впливають на наступні. Різні підсистеми та технологічні процеси в реальності функціонують паралельно, проте в кінцевому підсумку взаємовпливають. Отже, будь-які позитивні зміни тільки в одній з підсистем не можуть істотно поліпшити роботу бібліотеки в цілому. Зокрема, спроби використання ЕОМ у традиційних технологічних процесах без кардинальної зміни їх характеру безперспективні, порушують цілісність технології і приводять до суттєвого підвищення її вартості, не даючи значного позитивного ефекту.

Невизначеність. Бібліотечні процеси з часом мають тенденції до змін. Тому їх властивості дійсні тільки протягом певного часу, за певних цілком конкретних обставин. На мікрорівні до підсистем бібліотеки та їх взаємозв'язків слід підходити з ймовірнісної точки зору, а не з позицій детермінізму, практикованого сьогодні, з його чіткими гранями факторів, параметрів, процесів, критеріїв та оцінок. Ускладнення системи, що зумовлене її невизначеністю, не дає змоги дати точні і водночас практичнозначимі пояснення її поведінки. Отже, чим глибше аналізуються реальні підсистеми, або технологічні процеси бібліотеки, тим невизначенішою з математичної точки зору стає вирішення задачі їх оптимізації.

Різноманітність. Кожна підсистема бібліотеки має власні, відмінні від інших поведінку та стан. Отже система, що складається з таких елементів, сама має певну різноманітність і відповідно впливає на свої підсистеми та елементи.

Вищезазначені загальносистемні властивості наукової бібліотеки зумовлюють складність її дослідження та необхідність вирішення цього завдання в спосіб поєднання евристичних можливостей різних загальнонаукових підходів. Зокрема, системний підхід за своєю гносеологічною природою спричинює необхідність аналізу бібліотеки також з позицій структурного підходу. При цьому структуру слід розглядати як інваріант системи, порядок оформлення в єдину систему її елементів і характер зв'язку між ними. Цілком очевидно, що поглиблене дослідження наукової бібліотеки неможливе без проникнення в її структуру, усвідомлення способів внутрішнього зв'язку всіх її структурних рівней та підрозділів. Структуру бібліотеки варто розглядати не тільки як порядок оформлення її елементів у систему, але й як її

внутрішню та зовнішню організацію.

Слід відзначити, що наукова бібліотека – це поліструктурна система, що складається з низки різнопланових структур, сформованих за різними системоутворюючими ознаками – функціональною, галузевою, видовою, мовною, комбінованою. Поліструктурність бібліотеки зумовлює необхідність її аналізу під різними кутами зору, спрямованого на розкриття взаємозв'язків та відношень між окремими її структурами.

В реальній бібліотеці структура перебуває в динаміці

та розвитку, спричинених як зовнішніми, так і внутрішніми факторами, що з часом приводить до зміни відношень елементів усіх структурних утворень. Можливості структурного підходу дають змогу привести структуру відповідно до поточних та перспективних напрямів діяльності бібліотеки. Таке дослідження було проведене автором щодо структури бібліотечної технології [9]. Висновки лягли в основу подальшої розробки поданих в таблиці критеріїв для вибору раціональної структури наукової бібліотеки.

Критерії оцінки структури наукової бібліотеки

Найменування критерію	Зміст критерію	Результати впроваджень
Єдність мети та завдань	Спрямованість на досягнення мети та вирішення нових завдань функціонування бібліотеки	Визначення компонентів структури, діяльність яких слід переорієнтувати
Адаптованість	Забезпечення можливості регулювання черговості вирішення завдань, що стоять перед бібліотекою в конкретний період	Оцінка можливостей внесення в структуру часткових змін, необхідних для вирішення ситуаційних завдань
Гнучкість	Оперативне реагування на зміну зовнішніх та внутрішніх умов свого функціонування	Оцінка спроможності реагувати на зміну умов функціонування бібліотеки, появу нових завдань, зміну стратегії комплектування тощо. Визначення резервів міцності
Продуктивність	Спроможність забезпечити якісну реалізацію головної та основних функцій бібліотеки	Створення умов для підвищення продуктивності та забезпечення якості бібліотечної роботи
Економічна доцільність	Структура повинна забезпечувати для всіх підрозділів бібліотеки можливості максимального внеску в досягненні спільної мети за оптимальних витрат	Визначення підрозділів, діяльність яких пов'язана з зайвими витратами. Перегляд норм і розцінок, коригування штатного розкладу
Зручність в управлінні	Можливість для управління своїми компонентами	Можливість оптимізації структури і приведення її відповідно до завдань бібліотеки

Використання вищезначених та розробка інших критеріїв є важливим напрямом діяльності наукової бібліотеки шляхом оптимізації її структури.

Структурний підхід за своїми евристичними можливостями є логічним доповненням системного і,

в свою чергу, органічно доповнюється функціональним. Внутрішня необхідність зв'язку цих підходів детермінована співвідносним характером цих категорій. Адже будь-яка структура не самоціль, а передумова, умова і засіб для реалізації певних функцій. В рамках

функціонального підходу з'являється можливість досліджувати бібліотеку з позиції її місця в системі наукових комунікацій. Послідовне використання функціонального підходу дає змогу розглядати взаємодію та взаємовплив бібліотеки та системи наукових комунікацій як властивості відношення між системою та її зовнішнім середовищем [13]. Він дозволяє також розглядати бібліотеки як комплекс функцій, що ізоморфно відображають її діяльність. Основними взаємозв'язаними та взаємодоповнюючими складовими частинами цього підходу є функціональний аналіз і синтез. При функціональному аналізі здійснюється свого роду процес трансформації конкретної наукової бібліотеки в її абстрактну форму у вигляді комплексу функцій. Мета функціонального синтезу – розробити систему, здатну забезпечити максимально ефективну реалізацію виділених та упорядкованих функцій наукових бібліотек на основі розробки багатоаспектної класифікації. При цьому набір функцій доцільно аналізувати з методологічних, технологічних та структурних позицій.

З точки зору методології необхідно врахувати основи філософського вчення про функції. Це дозволяє виділити явні функції, які збігаються з цілями і завданнями наукових бібліотек, і латентні, які з'ясовуються через певний час і значною мірою відрізняються від явних. У результаті подальшої диференціації виділяються фактично діючі і перспективні функції. На основі їх порівняння з'ясовуються функції, які бібліотека повинна виконувати з метою задоволення інформаційних потреб учених та спеціалістів та ліквідації функцій, які виконуються бібліотекою внаслідок помилкової організації своєї діяльності або незнання інформаційних попитів своїх читачів.

З технологічних позицій визначаються функціональні зв'язки між науковою бібліотекою і читачем. Об'єктом цього дослідження є технологія, що сприяє реалізації функцій бібліотеки.

Це дозволяє встановити первинні і вторинні групи функцій. Критерієм для їх визначення є позиція читача. Для нього первинними є функції бібліотеки, що спрямовані на його забезпечення первинною і вторинною документальною інформацією. Внутрішні, не менш важливі для бібліотеки функції, які дають змогу

сформуванню, організуванню та зберегтти фонди, з позицій читача є вторинними. Але наукова бібліотека може ефективно виконувати первинні для читача функції тільки у разі успішної реалізації вторинних. Це підкреслює діалектичний взаємозв'язок між якістю фондів наукової бібліотеки і ефективністю обслуговування вчених і спеціалістів.

Аналіз функцій з структурних позицій дозволяє визначити головну, основні та допоміжні функції наукової бібліотеки.

Головна функція повинна відбивати суть і зміст існування наукової бібліотеки та інтегрувати результати реалізації всіх логічних груп її функцій. Головною, я вважаю, є інформаційно-комунікативна функція наукової бібліотеки. Її суть – у формуванні інформаційного потенціалу бібліотеки та його доведенні по різноманітних комунікативних каналах до учених і спеціалістів.

Основні функції завжди відбивають конкретні напрями діяльності щодо реалізації головної функції наукової бібліотеки. Їх склад залежить від ступеня включення бібліотеки в систему наукових комунікацій і цінності її ресурсів для різних сфер суспільства.

Допоміжні функції характеризують поведінку об'єкта щодо ієрархічної системи і окремих категорій споживачів інформації, доповнюють головну і основні функції та функціональну систему в цілому. Зв'язки між допоміжними, первинними і вторинними функціями однієї логічної групи мають ієрархічний причинно-наслідковий зв'язок і сприяють реалізації головної і основних функцій наукової бібліотеки.

Поліфункціональний аналіз дасть змогу виявити сьогоdnішній стан і перспективи розвитку наукової бібліотеки як складової частини системи наукових комунікацій.

Рамки однієї статті не дозволяють розглянути всіх можливостей, що розкривають загальнонаукові підходи, спрямовані на дослідження бібліотеки. Проте їх евристична роль не викликає сумніву.

Подальший розвиток цих підходів в поєднанні з можливостями, наданими системним аналізом та моделюванням (це тема окремої статті), створює необхідні передумови для формування загальнонаукового рівня методології бібліотекознавства.

1. Крейденко В.С. Исследовательские методы в библиотековедении: Современное состояние и пути повышения эффективности : Авт. реф. дис. д-ра пед. наук. – М., 1988. – 34 с.

2. Воверене О.И. Теория информатики как методологическая основа профессиональной подготовки библиотекарей библиографов: Авт. реф. дис. д-ра пед. наук. – М., 1992. – 40 с.

3. Гляревский Р. С. Общие закономерности в развитии дисциплин научной информации и коммуникации: Авт. реф. дис. д-ра пед. наук. – М. 1989. – 47 с.
4. Семенюк Э. П. Методологическая роль общенаучных категорий и подходов в информатике // НТИ. – Сер. 2–1975. – N 2. – С. 8–12.
5. Столяров Ю. Н. Библиотека: структурно-функциональный подход. – М.: Книга, 1981. – 255 с.
6. Карташов Н. С. Формирование библиотечно-территориальных комплексов. – Новосибирск, 1978. – 240 с.
7. Кэрей Р. Дж. Системный подход к использованию библиотечных ресурсов // Библиотековедение и библиография в зарубежных странах: Реф. ст. – М., 1972. – Вып. 11. – С. 9–13.
8. Тюлина Н. И. Национальная библиотека. Опыт типологического анализа. – М.: Кн. палата, 1988. – 184 с.
9. Слободяник М. С. Инновационная библиотечная технология: пути реализации // Прогрессивная библиотечная технология: Организация и управление: Сб. науч. тр. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 36–46.
10. Соколов А. В. Информационный подход к документальной коммуникации: Учеб. пособ. – М., 1988. – 86 с.
11. Ваттер Э. К-Ф. Библиотека как большая система обслуживания // Науч. и техн. б-ки СССР. – 1973. – N 3. – С. 3–10.
12. Тараканов К. В. Методологические аспекты системного анализа деятельности библиотеки // Науч. и техн. б-ки СССР. – 1979. – N 11. – С. 3–9.
13. Марков Ю. Г. Функциональный подход в современном научном познании. – Новосибирск: Наука Сибирское отделение. – 1982. – 255 с.

Л.А.ДУБРОВІНА

ОПИС РУКОПИСНИХ КНИГ: БІБЛІОГРАФІЯ, АРХЕОГРАФІЯ, КОДИКОГРАФІЯ ?

Проблеми інформатизації суспільних процесів і розвитку теоретико-методологічних і науково-практичних підходів до бібліотечних і архівних документальних систем тісно пов'язані із соціально-комунікаційними процесами. На особливу увагу заслуговують проблеми опису документального джерела, зокрема писемного. Епоха інформатизації прискорила розвиток і традиційних, і автоматизованих інформаційних технологій, опосередковано вплинула на формування наукового підходу до зведеного визначення таких понять, як "опис джерела інформації" і у більш вузькому значенні – "опис документа". Інтеграція наукових знань про природу і властивості інформації (особливо соціальної) спричинила нагальну необхідність чітко визначити і розмежувати предмет і функції різних наук, об'єктом яких стало документальне джерело як інформаційна система. Важливе значення не тільки для теоретичних узагальнень, але й для науково-практичної діяльності має розробка понять "соціальна інформація" та

"документ" як об'єктів спеціальних наук, пов'язаних із документальними системами і документальними комунікаціями найрізноманітніших типів.

Особливий інтерес для соціальних комунікацій становить розвиток цього напрямку серед таких наук, як археографія, кодикографія, джерелознавство, дипломатика, бібліографознавство, документознавство, документалістика тощо.

У сучасній науці існує чимало концепцій самого поняття соціальної інформації як загальнонаукової категорії. Проблеми документальної інформації і відображення висвітлено у критичному огляді монографії А.В.Соколова, який проаналізував інформаційний підхід до документальної комунікації [1, с. 10 – 12]. Документальні системи і документальні комунікації є важливою складовою частиною соціального інформаційного потенціалу і відкривають широкі можливості для теоретичних досліджень та практичної діяльності в галузі соціальної інформації.

Соціальна інформація може існувати на різних матеріальних носіях і передаватися в різний спосіб, що відбиває розвиток соціальних комунікацій в цілому. Тому поняття документального джерела певним чином